

Twee 16de-eeuwse haardstenen uit Breukelen

Hilde Vries

Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht

In het bezit van de Historische Kring Breukelen zijn twee bijzondere stenen, volgens mondelinge overlevering afkomstig uit de boerderij die in het midden van de 17de eeuw werd verbouwd tot de buitenplaats Queekhoven. Dit gebouw werd in het Rampjaar 1672 - 1673 geheel vernield, waarna op die plaats vermoedelijk kort na 1700 de huidige buitenplaats Queekhoven werd gesticht.

Afmetingen en materiaal van beide stenen doen op het eerste gezicht denken aan gewone bakstenen. Maar beide zijn aan één zijde voorzien van een afbeelding of voorstelling in reliëf (zie Afbeeldingen 1 - 3).

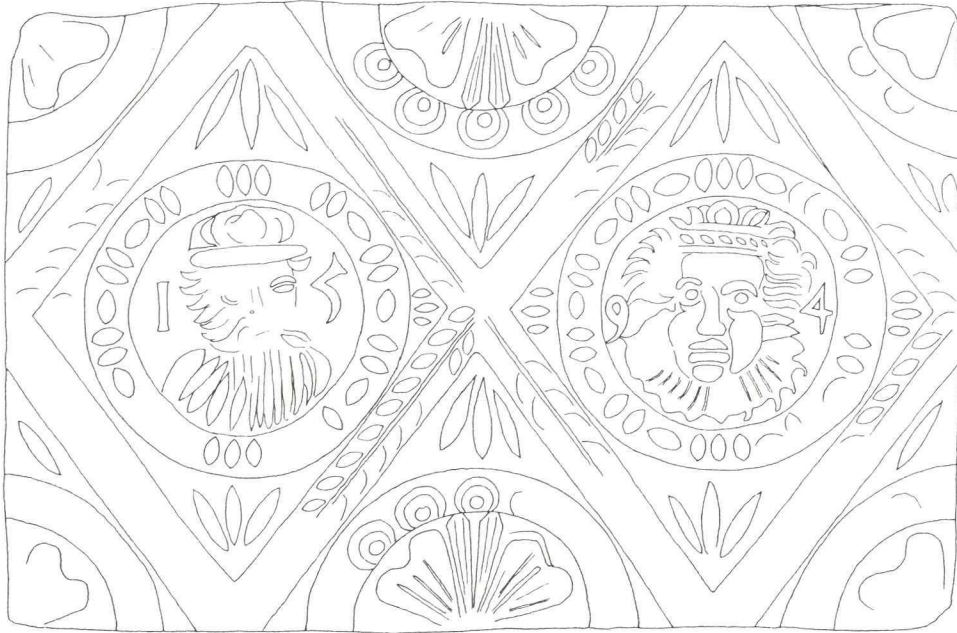
Het gaat hier om zogenaamde haardstenen. Dergelijke stenen worden bij bouwhistorisch onderzoek van zeer oude panden of bij de afbraak ervan met enige regelmaat gevonden. Ze zijn afkomstig uit de achterwand van een stookplaats of schouw, waar ze een geheel eigen functie vervulden. Om die te begrijpen moeten we in de tijd terug naar de Middeleeuwen, toen de mens zijn huis warm moest zien te stoken zonder hulp van een gaskachel of centrale verwarming.

De plek van de vuurplaats in een Middeleeuwse woning

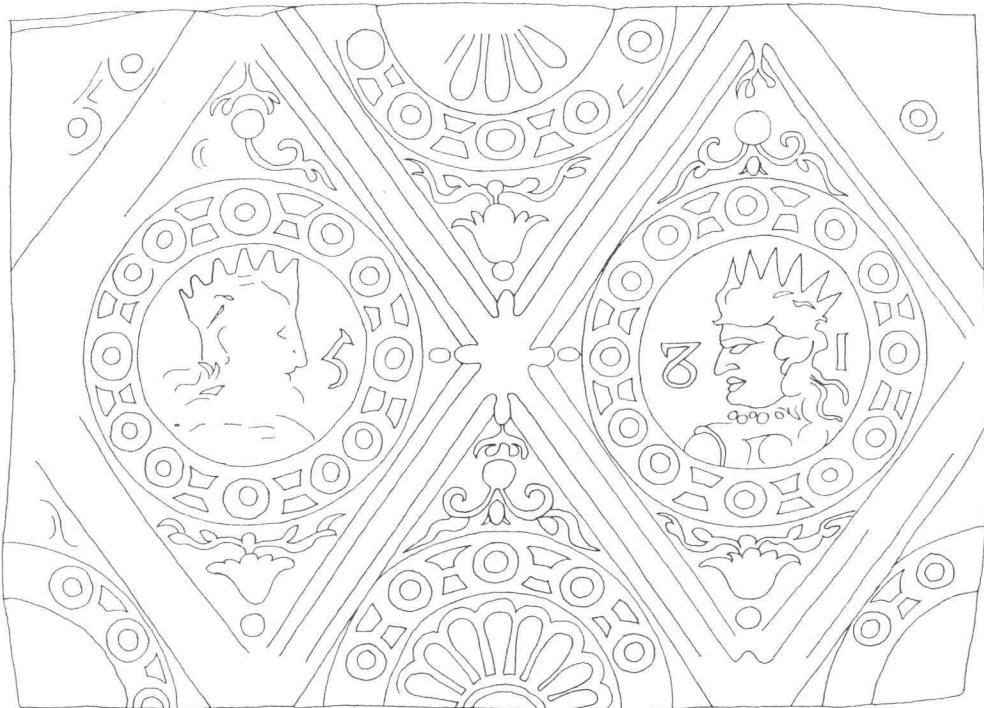
Eeuwenlang heeft de grond in het midden van de ruimte waar men woonde en werkte als stookplaats gediend. In veel Middeleeuwse stadskeuren (stedelijke verordeningen) werd een dergelijke stookplaats een "vrije haerd" genoemd, of "een vuur waar men ommeaan kan", dus waar men omheen kan lopen. De rook verdween via een opening in het dak naar buiten.

De wijze van stoken en de afvoer van de rook speelden in de ontwikkeling van het huis een belangrijke rol. Van oudsher waren de woonhuizen in ons land opgetrokken uit hout en/of vakwerk. Het grote brandgevaar dat deze materialen opleverden, is de belangrijkste reden geweest dat men in de Middeleeuwen overging tot het bouwen in steen. Omdat natuursteen in deze streken niet voorhanden was, en importeren een dure aangelegenheid, werd voor het optrekken van de muur doorgaans gebruik gemaakt van baksteen. Dit produkt werd vanaf de 12de eeuw in Noord-Europa vervaardigd en in de daarop volgende eeuw verbeterd. In de 14de-15de eeuw vond er in deze streken een ware baksteen-revolutie plaats: eerst werd vooral in de steden een groot aantal huizen in dit materiaal opgetrokken, daarna volgden de dorpen. In de bouw van boerderijen op het platteland in de provincie Utrecht won baksteen pas in de 16de eeuw sterk terrein.

De aanwezigheid van slechts één stenen muur was al voldoende om het vuur naar de zijkant van de ruimte te kunnen verplaatsen, hetgeen in grote mate de brandveiligheid ten goede kwam. Het vuur echter tastte de bakstenen achterwand van de stookplaats aan. Om deze kwetsbare plek niet voortdurend te hoeven repareren bedacht men een manier om de wand te

Afb. 1. Tekening van een haardsteen uit 1594 met ruiten, medaillons en de koppen van een man en een vrouw, van voren gezien. Steen uit de Collectie van de Historische Kring Breukelen. Afmetingen 15 x 10 x 5,5 cm.

Afb. 2. Tekening van een haardsteen uit 1581 met ruiten, medaillons en naar elkaar toegewende koppen van een gekroonde man en vrouw. Steen uit de Collectie van de Historische Kring Breukelen. Afmetingen 15 x 11 x 6 cm.

Afb. 3. Foto, gemaakt door H. van Walderveen, van de medaillons op de haardsteen uit 1581 (zie ook Afb. 2).

beschermen: men vervaardigde de extra hard gebakken stenen die wij nu haardstenen noemen.

Productie en gebruik van haardstenen

In de Zuidelijke Nederlanden ontstond in de 15de eeuw een speciale bedrijfstak die zich richtte op het bakken van haardstenen en vandaar vond export plaats naar andere streken. Het is niet uitgesloten dat later in de omgeving van Utrecht en andere noordelijk gelegen steden ook haardstenen zijn geproduceerd, maar tot dusver is hiervoor nog geen enkel bewijs gevonden.

Qua formaat zijn deze speciale vuurvaste stenen korter en dikker dan de gebruikelijke bakstenen. Men metselde ze op de plaats waar het vuur het meest met de achterwand in aanraking kwam. Doorgaans bevatten de eerste lagen evenveel stenen, waarna het aantal stenen in de bovenste lagen steeds met één steen afnam, zodat een piramidale vorm ontstond. Het geheel werd afgesloten met een grote deksteen (zie Afbeelding 4). Behalve de oudste exemplaren zijn de haardstenen enigszins conisch gevormd, zodat ze bij het opmetselen naadloos op elkaar aan konden sluiten.

Het is niet zo dat de haardstenen de verwoestende kracht van het vuur geheel doorstonden. Af en toe moest een deel van een haardwand vervangen worden door nieuwe stenen, getuige de haardwanden met stenen van verschillende datering.

De beide stenen in de collectie van de Historische Kring Breukelen vertonen geen of vrijwel geen brandsporen; wellicht hebben ze helemaal bovenin in de haardwand een plaats gehad en zijn ze daardoor zo goed bewaard gebleven.

Toch zijn de stenen aan de zijde met de afbeelding gehavend. Maar dit betreft een andere soort beschadiging. Het is slijtage die zeer gelijkmatig over het gehele oppervlak is verdeeld. Het is goed mogelijk dat de stenen dienst hebben gedaan als vloerstenen en er in die fase geleidelijk aan, doordat ze door vele mensen werden belopen, een laagje vanaf is gesleten. Bouwmateriaal was kostbaar en hergebruik was toen een normale gelegenheid.

In enkele hoekjes van het hoog-reliëf zijn nog sporen van een rode, poederachtige kleurstof aanwezig. Buiten het stookseizoen werd een rode laag van deze stof over de haardstenen aangebracht, zodat de haardwand weer een fleurige en nette aanblik kreeg.

Er zijn van elders ook veel haardstenen bekend die egaal zwart zijn gemaakt met potlood. Op sommige stenen zijn zowel rode kleurstof als potlood aangebracht: op den duur waren de sporen van het vuur zelfs door de rode kleurstof niet meer weg te werken en werd er overgegaan op zwart. De voorstelling in reliëf op die stenen werd dan door het dichtslibben ervan en de donkere tint slecht zichtbaar. En dat is heel jammer, want de voorstellingen op vrijwel alle haardstenen zijn alleszins de moeite van het bekijken waard.

Decoraties op de haardstenen

Waarschijnlijk zijn de vroegste haardstenen zonder decoratie gemaakt. Op een gegeven moment ging men over tot het versieren van de voorzijde van de steen. Hiertoe gebruikte men een houten mal, waarvan de bodem door een beeldsnijder werd voorzien van een decoratie of een figuratieve voorstelling. De afbeelding werd op de steen overgebracht door de vochtige klei in de houten mal te drukken. Op veel van de bewaard gebleven haardstenen is zelfs de nerf van het gebruikte hout nog waar te nemen; ook bij een van de hier besproken Breukelse stenen is dat het geval.

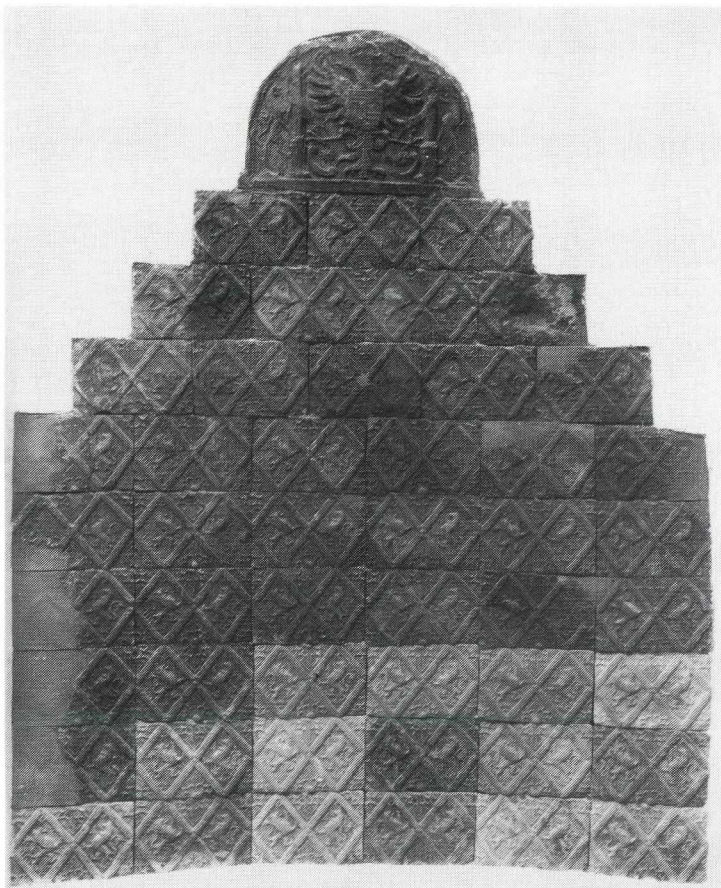
De op de haardstenen aangebrachte decoraties zijn heel divers. Heraldische emblemen zoals klimmende leeuwen, rijksadelaars en Franse lelies komen zeer veel voor. Daarnaast zijn er figuratieve afbeeldingen bekend zoals spelende kinderen of een minnekozend paar. Vaak betreft het echter een scene uit de bijbel of een heiligenleven: Sint Joris en de draak was duidelijk een van de favoriete thema's. Er is geen sprake van een opeenvolging in de tijd wat het type decoratie op de haardstenen betreft; heraldische motieven, figuratieve voorstellingen en zuiver decoratief bedoelde uitbeeldingen komen naast elkaar voor.

Een bijzondere categorie zijn de zogenaamde "rapportstenen", waartoe de twee onderhavige haardstenen uit Breukelen behoren. Op beide Breukelse stenen zijn twee ruiten te zien, gevormd door opstaande geprofileerde randen. Van elders zijn ons stenen bekend met één ruit of met andere geometrische vormen, zoals ovalen. Deze stenen verkrijgen pas hun expressie wanneer ze zijn gestapeld op de wijze als beschreven; dan ontstaat een

doorlopend patroon (zie ook Afbeelding 4). Elke steen vormt het rapport, dat wil zeggen de eenheid die steeds herhaald wordt om een groter geheel, een patroon te verkrijgen. Het resultaat in de vorm van een complete wand valt bijvoorbeeld ook te zien in de achterwand van de schouw in de consistoriekamer van de Nederlandse-Hervormde kerk van Breukelen. Daar bevindt zich een stapeling van haardstenen, gedateerd 1598, met klimmende leeuwen als decoratie. Het type rapportsteen komt pas vanaf het midden van de 16de eeuw voor.

Binnen de ruiten op de stenen van de Historische Kring Breukelen zijn cirkels of medaillons aangebracht met daarin de koppen van een man en een vrouw.

De eerste steen, die het jaartal 1594 draagt, toont de koppen van voren gezien (zie Afbeelding 1). De man (links) draagt een hoed, snor en lange baard. Ook de vrouw (rechts) draagt een hoofddeksel of -sieraad en een kanten kraag naar de mode van die tijd. Dergelijke mannen- en vrouwenkoppen zijn een veel voorkomend decoratie-motief in de 16de eeuw, de tijd waarin men in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden kennis maakte

Afb. 4. Achterwand van een stookplaats in het pand Bemuurde Weerd O.Z. 23 te Utrecht, met gestapelde rapportstenen en daar bovenop een grote deksteen. Deze haardpartij zal zijn aangebracht rond 1600. Zij werd in 1983 na restauratie weer volgens de oorspronkelijke stapeling teruggeplaatst. (Fotodienst Gemeente Utrecht, nr. B6434-h.)

met de Renaissance-motieven uit Italië. Die kennismaking vond meestal plaats door middel van prenten, waardoor een goedkope en snelle wijze van verspreiding mogelijk was. De motieven werden - dikwijls op geheel eigen wijze - in de Nederlanden ook toegepast op gevels van gebouwen, grafmonumenten, meubilair en gebruiksvoorwerpen.

De tweede steen toont de koppen van een man en een vrouw van opzij gezien en naar elkaar toegewend (Afbeeldingen 2 en 3). Deze figuren dragen beide een zogenaamde "antieke" kroon. Het is heel verleidelijk in deze koppen echte portretten te zien, portretten van vorsten zoals ze ook voorkomen op munten en medailles uit de 16de en 17de eeuw. De cijfers naast de koppen, die samen het jaartal 1581 vormen, maken het nog aantrekkelijker om hierover te speculeren. Misschien zijn het Filips II en zijn echtgenote, maar met een dergelijke veronderstelling waag ik me natuurlijk op glad ijs. Wellicht dat ooit nog eens een prent wordt ontdekt die de beeldsnijder als voorbeeld heeft gediend voor deze afbeelding.

Haardstenen geschiedenis geworden

Na het eerste kwart van de 17de eeuw verdwenen de haardstenen bijna geheel. Ze werden verdrongen door de schouw waarvan de achterwand bekleed was met majolica- of fayencetegels en waar een gietijzeren haardplaat dienst deed als vuurvast element. Toch werden er tot in de 18de eeuw op kleine schaal nog haardstenen gemaakt, gedecoreerd met de motieven van de opeenvolgende Lodewijk-stijlen van die tijd.

Aan het eind van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw kreeg men weer belangstelling voor de haardstenen. In diverse musea staan schouwen opgesteld, vaak opgebouwd uit elementen die van oorsprong niet bij elkaar horen. De haardstenen waarmee de achterwanden zijn opgebouwd zijn vaak kopieën, te herkennen aan het kleinere formaat en het verlies aan details in de afbeelding op de steen. Ook de stapeling van de haardstenen is meestal niet authentiek.

Vanaf 1959 verscheen een aantal artikelen van de hand van Johanna Hollestelle, die de belangstelling voor haardstenen verder deed toenemen.

Literatuur

- T.J. Hoekstra en anderen, 1984. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1983. Maandblad Oud-Utrecht, jaargang 57, nr. 8-9 (aug./sept.), blz. 83 - 154, in het bijzonder de bijdrage van B.J.M. Klück op de blz. 100 - 103.
- J. Hollestelle, 1959. Haardstenen. Bulletin Nederlandse Oudheidkundige Bond, 6de serie, nr. 12, kolom 257 - 278.
- J. Hollestelle, 1971. Herkomst en verspreiding van haardstenen in de Nederlanden. Antiek, Tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid, jaargang 5 (1970 - 1971), nr. 5, blz. 316 - 328.
- J. Hollestelle, 1981. Haardstenen in enkele Gelderse kastelen. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman (Redactie), Liber Castellorum, Veertig Variaties op het Thema Kasteel. De Walburg Pers, Zutphen, blz. 360 - 366.
- J.J. Voskuil, 1979. Van Vlechtwerk tot Baksteen. Geschiedenis van de Wanden van het Boerenhuis in Nederland. Uitgave van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem, en Uitgeverij Terra, Zutphen, 160 blz.